लेखाजोखा तथा मूल्याङ्कन

रक्षा मन्त्रालयका निम्ति सिक्किमको उत्तर जिल्लाको चुङथाङ महकुमाअन्तर्गत लाचुङमा (७३.९१६२ हेक्टेयर), लाचेनमा (२५.२६७७ हेक्टेयर) अनि चुङथाङ भू-खण्डमा (३.६०२ हेक्टेयर) गरी अधिग्रहणका लागि अधिसूचित गरिएको १०२.७८५९ हेक्टेयर जमीनको एसआईए शुरू गरिसकिएको छ। यो जमीन विगत तीन दशकदेखि सेनाको अधिकारभित्र छ अनि यसलाई अहिले दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ, जसमध्ये ६२.७२९४ हेक्टेयर जमीन सेनाद्वारा भाड़ामा राखिएको छ अनि ४०.०५६५ हेक्टेयर जमीन सेनाद्वारा भाड़ाको शुल्क भुक्तान गरिएबिनै कब्जा गरिएको छ। एसआईए-मा उल्लेख गरिएका मुख्य मुद्दाहरू मध्येको एउटा प्रमुख कुरा यो हो कि भाड़ाको सही मितिको औपचारिक दस्तावेजीकरणको कमि अनि जमीन मालिकहरूलाई उनीहरूको जमीनका साथै एकपल्ट विद्यमान संरचनाको सम्बन्धमा भुगतान गरिएको शुल्कका कारण उत्पन्न अस्पष्टता। विशेष रूपमा मामिला सुल्झाउनमा भएको ढिलाइ जमीन मालिक तथा समुदायमा लामो समयदेखि दुःखको कारण बनेको छ।

यो उल्लेख गर्न आवश्यक छ कि टोलीले विपत्तिको सामना गर्दागर्दै पनि तोकिएको समयमा प्रतिवेदन तयार पार्न उल्लेखनीय अनि व्यापक काम गरेको छ। प्रतिवेदनले प्रक्रियाको प्राविधिकता र सरोकारवालाहरु र समुदायको कथनलाई प्रसार गरिदिँदछ। यसलाई सामान्यतया पूर्णरूपमा तयार एसआईएको पहिचान मानिन्छ।

एसआईए प्रतिवेदनलाई निम्नउल्लेखित आठ अध्यायमा विभाजित गरिएको छ:

- **अध्ययन १-ले** परियोजनाको शासनात्मक विवरण, यसको उद्देश्य, स्थान, वैकल्पिक विचार, भूमि प्रयोगको प्रणाली, समाजार्तिक प्रभाव तथा न्यूनीकरण उपाय प्रदान गर्दछ।
- **अध्ययन २-ले** विस्तृत रूपमा परियोजनाको विवरण प्रस्तुत गर्दछ। यसले भूमि अनुरोध निकाय, लागू विधान अनि नीतिहरूसहित परियोजनाको पृष्ठभूमि र कार्यक्षेत्र दिँदछ।
- **अध्ययन ३-मा** अध्ययन पद्धति, संकलित डेटाको प्रकृति, एसआईए टोलीको संरचना अनि अध्ययनमा सीमितता समावेश छ।
- **अध्ययन ४-ले** अध्ययन क्षेत्र, प्रभावित परिवार अनि हितधारकहरूको समाजार्थिक प्रारूपको रूपरेखा उपलब्ध गर्दछ। यसले समुदायद्वारा उठाइएका मुद्दाको पनि देखरेख गर्दछ। मुख्य प्रेक्षण रेकर्ड राख्दछ।
- **अध्ययन ५-ले** सामाजिक प्रभाव तथा सूचीको नोक्सानका साथै भूमि परियोजनाको आवश्यकता**,** भूमि अधिग्रहणको सीमा**,** विगतमा भूमिको प्रयोग अनि प्रभावित परिवारको सन्दर्भमा प्रभावको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आकलनलाई उजागार गर्दछ।
- **अध्ययन ६-मा** सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजनाको विस्तृत चर्चा गरिन्छ, जहाँ सैन्य-स्थानीय समुदाय संलग्नताको सुदृढ़ीकरणमाथि विशेष ध्यान दिइएको छ। यस अध्ययनमा सामाजिक मूल्यको न्यूनीकरणका लागि अन्य सुझाउ तथा सिफारिसहरू पनि गरिएको छ।
- **अध्ययन ७-मा** एसआईए प्रतिवेदन मस्यौदाको जनसुनुवाईको अभिलेख उपलब्ध हुन्छ, जहाँ उठाइएका मुद्दा तथा त्यसको न्यूनीकरणका लागि गरिएको कार्यवायीमाथि प्रकाश पारिएको छ।
- **अध्ययन ८-लाई** वैकल्पिक पहुँच मार्ग (सड़क/मार्ग)-को महत्त्वपूर्ण मुद्दालाई उजागार गर्ने निष्कर्ष तथा सिफारिशका लागि लम्बित भाड़ा शुल्कको उचित निपटानका लागि आरक्षित गरिएको छ।

पर्यवेक्षण

अन्तिम एसआईए प्रतिवेदनको आकलनपछि विज्ञ समूहले एसआईए-को अध्ययन वैज्ञानिक ढङ्गमा गरिएको विशेषज्ञ समूहले विश्वास गरेको छ अनि राष्ट्रिय रक्षाका कारण तथा प्रभावित जनसंख्याको भावनाप्रति कुनै पनि व्यक्तिपरक पूर्वाग्रह रहित छ। एसआईए-को मूलतत्त्वको संरक्षण गर्न टोलीले अधिग्रहणका लागि प्रस्तावित जमीनको अधिकारपूर्ण र उचित क्षतिपूर्तिलाई न्यायसंगत बनाउनका साथै आवश्यक विधान अनि उपलब्ध उदाहरणको संकेत दिएर भाड़ा शुल्क भुगतान गर्ने प्रयास गरेको छ।

अध्ययनमा प्रभावित परिवारको सामाजिक-आर्थिक रूपरेखाको पहिचान तथा दस्तावेजीकरण गर्नका साथै सामाजिक प्रभाव प्रबन्धन योजना (एसआईएमपी)-को माध्यमबाट सामुदायिक तथा परियोजना दुवैको स्वास्थ्यमा हुने प्रतिकूल प्रभावको न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी मुद्दा बनाएको छ।

यसबाहेक, उचित उपकरणको माध्यमबाट स्थानीय सैन्य संलग्नतालाई सशक्त बनाउन एसआईएको सिफारिसलाई विशेषज्ञ समूहले धेरै सराहना गरेको छ, किनभने यो निर्णयले क्षतिपूर्ति ढिलाइ भएपछि तनाव फैलाउन सक्छ।

विशेषज्ञ समूह एसआईए प्रतिवेदनमा प्रदान गरिएको न्यूनीकरण उपायहरुसित मेल खानका साथै निम्न अतिरिक्त पर्यवेक्षण तथा सिफारिश गरिएको छ।

१. यो कुरा ध्यानमा राखिएको छ कि धेरै जसो जग्गा धारण सम्बन्धी औपचारिक कागजातको अभाव र भाड़ामा रहेको अवस्थित संरचनाहरूले धेरै भ्रम निम्त्याउएको कारण धेरै वर्षको लागि अधिग्रहण र क्षतिपूर्ति प्रक्रियामा अवरोध आएको छ। त्यसकारण, एसआईए प्रतिवेदनद्वारा प्रस्तावित निवेश सल्लाहकार सेवासहित विशेषज्ञ समूहले प्रस्तावित क्षेत्रमा जमीन तथा अन्य सम्पत्ति उपलब्ध हुनुपर्ने सम्बन्धमा दस्तावेजीकरणको विस्तारका लागि कार्यशाला तथा विशेष अभियानको सिफारिश गरिएको छ। यस प्रकारको जागरूकता फैलाउनाले नागरिकहरूलाई लाभ पुग्नमात्र नभएर राज्यलाई भू-दस्तावेजको उचित भण्डारणको विकासमा पनि सहयोग मिल्नेछ। यो पहलमाथि सफलता प्राप्त भएको खण्डमा मानिसहरूलाई दिर्घकालिन आधारमा अतिक्रमणले निम्त्याएको समस्याबाट बाँच्नका निम्ति लाभकारी हुनेछ।

२. एसआईए प्रतिवेदनको ५.१८ बमोजिम, जहाँसम्म पहुँचको मुद्देमाथि कुरा गरिएको छ, त्यहाँको सड़क तथा राष्ट्रिय राजमार्गसम्म मानिसहरूको सहज पहुँच बनाइराख्नका लागि जहाँ पनि आवश्यक पर्दछ, वैकल्पिक सड़क अनि फुटपाथ निर्माणको आवश्यकता उत्पन्न भएको छ। यी पहुँच बिन्दुहरूको अवरोधले समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्छ, किनकि पर्यटन र गाई पालन यस क्षेत्रको जीविकोपार्जनका निम्ति प्राथमिक स्रोत हो। पहुँचसित सम्बन्धित मुद्दाका लागि कर्प्स आवन्टन गरिएको कारण विशेषज्ञ समूहले निर्माणको हिस्सेदारी रक्षा मन्त्रालय तथा तीनवटा राजस्व खण्डमाझ समान अनुपातमा साझा गरिनुपर्ने सुझाउ राखेको छ। यस समान अवसरबाट जाँच र सन्तुलन प्रणालीको प्रबन्धमा सहयोग पुग्नका साथै दुवै पक्षको सुविधाअनुसार लक्ष्यसम्म पुग्नमा सहयोग मिल्नेछ।

३. यद्यपि, दस्तावेजीकरण प्रक्रियामा भएको विभिन्नताका कारण अधिकांश जमीनदाताहरूले भाड़ामा दिनअघिको समयमा विद्यमान पूर्वाधारको क्षतिपूर्तिलाई उचित ठहर गर्न सकेनन्।

४. सेनाद्वारा अतिक्रमण गरिएको मुद्दा प्रस्तावित अनि छेवैको जमीनमा सर्वव्यापी छ। विशेषज्ञ समूहका सदस्य पनि रहेका यस क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूसित विचार-विमर्श गरिएपछि, यो जानकारी पाइएको छ कि प्रस्तावित जमीनमा निर्मित संरचना बाहेक सेनाको बस्तिसित सम्बन्धित पाइपलाइन छ, जुन नजिकैको जमीनसम्म विस्तारित छ। सेना तथा स्थानीय समुदायबीचको अनावश्यक तनाव मेटाउन विशेषज्ञ समूहद्वारा सेनाले ती पाइपलाइनहरू अन्यत्र सार्न अथवा स्थानीय शासकीय निकायको मार्गदर्शनमा जमीन मालिकबाट अनापत्ति पत्र ल्याउन पुनः निर्देशन दिने सुझाव दिइएको छ।

५. प्रत्येक जमीन मालिकबाट अधिग्रहित जमीनको मात्रा धेरै अधिक भएको कारण, लाचुङमा १.८१ ऐकर, लाचेनमा ०.९३ ऐकर तथा चुङथाङमा ०.८९ ऐकर औसत जमीन अधिग्रहण छ। प्रत्येक जमीन मालिकलाई दिइने क्षतिपूर्तिको राशि पनि यसका लागि प्रतिबिम्बित हुनेछ। क्षतिपूर्ति वितरण प्रक्रियामा पारदर्शिता र सरलता ल्याउन जमीन मालिकको विशेष अनुरोध छ कि यस्तो कार्ड धारकले पाउने रकमको स्पष्ट उल्लेखसहित जिल्लापाल निकायबाट उनीहरूलाई परिचय पत्र जारी गरिनुपर्छ। २०१३ ऐनको धारा २६-३० अनि परिसंख्या आई-को विशेष फर्मुलाको प्रयोग गर्दै क्षतिपूर्ति राशिको हिसाबपछि यस पहलको शिकायत निवारण प्रकोष्ठद्वारा गर्न सकिनेछ।

६. विशेषज्ञ समूहले एसआईए प्रतिवेदनको ६.५ अनि ६.८-माथि जोड दिन चाहेको छ, जहाँ प्रमुख अधिकारी, स्थानीय सामुदायिक संलग्नताको पदको संस्थागतकरण र तीन सम्बन्धित राजस्व खण्डका प्रतिनिधिहरूसित लगातार परामर्शको सुझाव

दिइएको छ। क्षेत्रमा कुनै पनि गतिविधिसित सम्बन्धित मामिलामाथि चर्चा गर्न दुवै निकायले वारिषक रूपमा भेट गर्नुपर्नेछ। स्थानीय समुदायमा सेनाद्वारा प्रयोग गरिने जमीन तथा अन्य गतिविधिसित सम्बन्धित मामिलामा माथि उल्लेखित अधिकारीले अनापत्ति पत्र (एनओसी) प्राप्त गर्ने औपचारिक प्रथा स्थापना गर्न सक्नेछन्। यो उपायले सेनाले के गर्न सक्दछ र के गर्न सक्दैन भन्ने कुराको अस्पष्टतालाई भङ्ग गर्ने प्रयास गर्दछ, जसले स्थानीय र सेनाबीच शान्ति र सद्भाव खलबल्याउन सक्ने सम्भावना हुन सक्छ।

७. सामाजिक लागतको दीर्घकालिक न्यूनीकरणका लागि अनि जीविकोपार्जनमा बदलावको भरपाईका लागि विशेषज्ञ समूहको विचार छ कि जीविकोपार्जन उत्पादक गतिविधिको समर्थनको बारेमा एसआईए प्रतिवेदनको ४.५६-मा दिइएको उपाय, विशेष रूपमा सम्बन्धित रोजगारका अवसरलाई दृढ़ताका साथ लागू गरिनुपर्नेछ। यसले सेना र स्थानीयहरूबीच सहजीवी सम्बन्ध जगाउनेछ।

एसआईए प्रतिवेदनमाथि प्रकाश पार्दै विशेषज्ञ समूहको निष्कर्षअनुसार रक्षा मन्त्रालयको जनसेवा उद्देश्यका लागि प्रस्तावित अधिग्रहण अनि सम्भावित लाभ सामाजिक लागत र प्रतिकूल सामाजिक प्रभावभन्दा अधिक छ। यसबाहेक, जमीन अघावै सेनाको नियन्त्रणमा रहेको हुँदा माथि उल्लेखित पर्यवेक्षण र सिफारिसलाई समावेश गरेपछि प्रक्रिया अघि बढ़ाउन सकिनेछ।